ਸੂਰਜ ਖੋਹਣ ਦੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ।
ਤੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਬੋਲ ਹਨ:

ਸੂਰਜ ਕਦੀ ਕਤਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ
ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦਾ ਨੂਰ ਪਛਾਣੋ
ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦਾ ਨ੍ਹੇਰਾ ਹੂੰਝੋ
ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦਾ ਚਾਨਣ ਮਾਣੋ

'ਖ਼ਸਮਾਂ ਖਾਣੀਆਂ' ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸ਼ਾਹਿਦ ਨਦੀਮ ਦੇ ਛੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਮਜਮੂਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਚੁਲ੍ਹਾ, ਝੱਲੀ ਕਿੱਥੇ ਜਾਏ, ਧੀ ਰਾਣੀ, ਸ਼ਰਮ ਦੀ ਗੱਲ, ਥੱਪੜ ਅਤੇ ਰਿਹਾਈ ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਰਵਿੰਦਰ

[illegible] ਕੈਨੇਡਾ ਅਤੇ ਇਥੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਬੰਧੀ ਅਪਣਾਈ ਪਹੁੰਚ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿੰਤੂ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕੋ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਟਕ ਇਕ ਬਿਹਤਰੀਨ ਨਾਟਕ ਹੈ

ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਨਾਟਕ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਸੱਲੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 'ਸੂਰਜ ਦਾ ਕਤਲ' 'ਛਾਂ ਵਿਹੂਣੇ', 'ਖ਼ਸਮਾਂ ਖਾਣੀਆਂ' ਅਤੇ 'ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤਸੱਲੀ ਵੀ ਕਰਵਾਈ ਹੈ! ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵਾਲੀ ਗੱਲ [illegible]

ਮੈਂ ਗੌਡਸੇ ਬੋਲਦਾ ਹਾਂ ਬਨਾਮ ਸਿਆਸੀ ਨਾਟਕ

(II) ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਸ਼ਨਿਚਰਵਾਰ, 1 ਅਗਸਤ, 1998

ਕਲਾ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ

ਨਾਥੂ ਰਾਮ ਗੌਡਸੇ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਮਰਾਠੀ ਨਾਟਕ ਮੁੰਬਈ ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਰੋਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਫੇਰ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਉਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਰੋਕ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਨਾਟਕ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਾਤਲ ਦੀ ਆਤਮਕਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਗੌਡਸੇ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਉਤੇ ਚਿੱਕੜ ਉਛਾਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਲਾਈ ਗਈ ਪਾਬੰਦੀ ਬਾਰੇ ਨਾਟਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬੜੀ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਆਮ ਬੈਨੀਗਲ, ਗਰੀਸ਼ ਕਰਨਾਡ ਵਰਗੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪਾਬੰਦੀ ਉਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਮੁਹਾਲੀ ਦੇ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਪਾਬੰਦੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਪਾਬੰਦੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਦਲੀਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਬੋਲਣ, ਲਿਖਣ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਦੀ ਇਹ ਦਲੀਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਕਾਲਿੰਗਾ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਿਲਮਾਂ ਵੀ ਬਣੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗਤਾ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਵੀ ਗਾਏ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਖੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਕੀ ਹੱਕ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਨਿਰਵਾਨ ਹਾਸਲ ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਜੀਂਦੀ ਵਿਧਵਾ ਦਾ ਤਸੀਹਾ ਦੇਵੇ। ਭਗਵਾਨ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦਾ ਕੀ ਹੱਕ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਧੋਬੀ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਉਤੇ ਸੀਤਾ ਮਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਉਤੇ ਕਿੰਤੂ ਕਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਬੇਘਰ ਕਰੇ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਕਿਉਂਕਿ ਬੜੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਚਰਚਾ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੰਗਾਮਾ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ 50 ਸਾਲ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਾਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਿਤਾ ਵੀ ਬਣਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੁੱਤ ਵੀ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਗੌਡਸੇ ਨੂੰ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਜਨੂੰਨੀ ਕਾਤਲ ਕਰਕੇ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਇਸੇ ਰੌਂਅ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਕੋਈ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਗੌਡਸੇ ਦੀ ਸੋਚ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਾਜ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਰਾਜ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੌਡਸੇ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਕ ਨਾਇਕ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੋਚ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਉਤੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੇ 50 ਸਾਲ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਜਾਂ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਤੌਰ ਉਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਹੱਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਾਸਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਹੱਕ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਖੋਹਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗੌਡਸੇ ਬਨਾਮ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਜਵਾਬ ਗਾਂਧੀ ਬਨਾਮ ਗੌਡਸੇ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੌੜੀ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਫਾਂਸ਼ੀ ਸੋਚ ਦੀਆਂ ਧੱਜੀਆਂ ਉਡਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸਨ। ਆਇਨਸਟਾਇਨ ਵਰਗੇ ਸਾਇੰਸਦਾਨਾਂ ਨੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋਣਗੀਆਂ ਕਿ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਇਨਸਾਨ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਕਦੀ ਜੀਵਿਆ ਸੀ।" ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਗਲਤੀਆਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਡਾ. ਅੰਬੇਦਕਰ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਵੱਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਸੀਹੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਝੱਲਣੇ ਪਏ ਕਿਉਂਕਿ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ। ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀਆਂ ਤਕਲੀਫਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਨਾਟਕ 'ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਨਾਮ ਮੋਹਨ ਦਾਸ ਕਰਮ ਚੰਦ ਗਾਂਧੀ' ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਵਾਰੀ ਇਹ ਸੋਚ ਆ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਨਾਟਕ 'ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਅਤੇ ਸਵਰਗੀ ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਕੀ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਬਾਪੂ?' ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ। ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ ਵਿਚ ਕਥਾਕਾਰ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿਚ ਬੰਬ ਸੁੱਟਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਦੋ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਫਰਕ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸ਼ਾਂਤੀ।
ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ।
ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਮੈਨੂੰ ਚਿੱਟਾ ਰੰਗ ਪਿਆਰਾ ਹੈ।
ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸਾਨੂੰ ਲਾਲ ਰੰਗ ਪਿਆਰਾ ਹੈ।
ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸ਼ਾਂਤੀ।
ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਮਾਨਤੀ ਮਾਨਤੀ।

ਹਿੰਦੂ ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਸੋਚ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਸਾਦਾਂ ਵੇਲੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੋਸ਼ੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਹਿੰਦੂ ਕੱਟੜਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ [illegible]ਜੋੜ ਨੂੰ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਦੇ ਕੇ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਉ[illegible]ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ [illegible] ਚੁਣੌਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾਟਕ 'ਮੈਂ ਗਾਂਧੀ ਬੋਲਦਾ ਹਾਂ' ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੌਡਸੇ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਅੱਜ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਸੋਚ ਜੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਨ, ਇਸਾਈ ਹਨ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਹਨ, ਲਈ ਖਤਰਾ ਹੈ, ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨ। ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਕਿ ਇਹ ਸੋਚ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ, ਗੈਰਮਾਨਵਵਾਦੀ ਹੈ। ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਜਾਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਹੰਗਾਮਾ ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ।

ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸਿਆਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਜਿੰਦਜਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਰਨਾਰਡਸ਼ਾਅ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਿਸਟਮ ਬਾਰੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ, ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਅੱਜ ਬਹੁਤ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਾਟਕਾਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਲਾ-ਕਿਰਤਾਂ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਰੋਕ ਲਗਾਉਣੀ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਗਲਤ ਹੈ। ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਉਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸਟੈਂਡ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।